

Examining crisis Management Policies in the Qur'an, Focusing on the "Battle of Uhud"

Received: 11/10/2022

Accepted: 07/12/2022

Aliagha Pirooz[—]Abutaleb Khedmaty[—]

(12-38)

"Crisis" has always been a common phenomenon in organizations and societies, and crisis management has been of great importance. Management science has studied "crisis management" since the late 1970s. "Crisis Management" deals with the necessity of systematic forecasting and getting ready to deal with a crisis that threatens the life of organizations and societies. The main question of this article is: What policies or solutions has the Quran provided for crisis management, focusing on the "Battle of Uhud"? The goal is to provide crisis management policies, focusing on the "Ehud War". The findings of the research indicate that the Holy Quran provides policies in the stages before, during and after the crisis. These policies include: determining the scope of the crisis through consultation, preventing the collapse of the forces and giving morale and hope by reminding of the guardianship, help and divine aid, as well as correcting the beliefs of the forces, reminding the fulfillment of the promise of divine help, reminding of valuable rewards, calling for the continuation of resistance, The promise of final victory, creating peace, mental and spiritual improvement by remembering the comparison between sufferings, forgiveness, analysis of the factors of failure and learning lessons. The research method is descriptive and analytical and using interpretations of the Holy Quran. And to achieve the classified pattern, the theme analysis method is also used.

Keywords: Management, Crisis, Crisis Management, Ehud War, Crisis Policy.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

— . Assistant Professor, Islamic Management Department, Islamic Systems Research Institute, Islamic Culture and Thought Research Center, Tehran, Iran, apzsqom@gmail.com.

— . Assistant Professor, Department of Management, Research Institute of Social Sciences, Hoza Research Center and University, Qom, Iran, (corresponding author) akhedmaty@rihu.ac.ir.

بررسی سیاست‌های مدیریت بحران در قرآن با محوریت «جنگ احد»

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۱۶

علی آقا پیروز

ابوطالب خدمتی

(۱۲-۳۸)

چکیده

«بحران» همواره پدیده‌ی شایعی در سازمان‌ها و جوامع بوده و مدیریت بحران از اهمیت بالایی برخوردار است. دانش مدیریت از اواخر دهه ۱۹۷۰، بر ضرورت پیش‌بینی نظام‌مند و کسب آمادگی برای برخورد با بحرانی که حیات سازمان‌ها و جوامع را تهدید می‌کند، پرداخته است. پرسش اصلی این نوشتار آن است که قرآن چه سیاست‌ها یا راهکارهایی برای مدیریت بحران با محوریت «جنگ احد» ارائه کرده است. هدف ارائه سیاست‌های مدیریت بحران با محوریت جنگ احد است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که قرآن کریم سیاست‌هایی را در مراحل قبل، حین و بعد از بحران ارائه می‌کند. این سیاست‌ها عبارت‌اند از: تعیین محدوده بحران به روش مشورت، پیشگیری از فروپاشی نیروها و روحیه‌بخشی و امیدبخشی با یادآوری ولایت، نصرت و امداد الهی و نیز اصلاح باورهای نیروها، یادآوری تحقق وعده نصرت الهی، یادآوری پاداش‌های ارزشمند، دعوت به تداوم مقاومت، نوید پیروزی نهایی، ایجاد آرامش، بهسازی روحی و روانی با یادآوری مقایسه‌ای میان رنج‌ها، بخشش، تحلیل عوامل شکست و عبرت‌گیری. روش پژوهش، توصیفی و تحلیلی و استفاده از تفاسیر قرآن کریم است و برای دستیابی به الگوی طبقه‌بندی‌شده، از روش تحلیل مضمون هم استفاده می‌شود.

واژگان کلیدی: مدیریت، بحران، مدیریت بحران، جنگ احد، سیاست بحران.

— استادیار گروه مدیریت اسلامی، پژوهشکده نظام‌های اسلامی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ایران، apzsqom@gmail.com.

— استادیار گروه مدیریت، پژوهشکده علوم اجتماعی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران، (نویسنده مسئول) akhedmaty@rihu.ac.ir.

۱. مقدمه

مطالعه فرایند حیات تاریخی انسان و جوامع انسانی نشان می‌دهد که نمی‌توان هیچ جایی را در کره خاکی پیدا کرد که از تهدید بحران و آسیب‌ها و زیان‌های ناشی از آن در امان مانده باشد. از این رو، چگونگی مدیریت بحران همواره یک مسئله اساسی برای جامعه بشری بوده و هست. به همین دلیل، امروزه «مدیریت بحران» بر ضرورت پیش‌بینی منظم و کسب آمادگی برای برخورد با آن دسته از مسائل داخلی و خارجی که به‌طور جدی حیات سازمان و جامعه‌ای را تهدید می‌کنند، تأکید دارد؛ در حوزه دانش مدیریت، با عنوان شاخه‌ای از مدیریت راهبردی مطالعه می‌شود (رضانیان، ۱۳۸۷، ۵۱۷).

مطالعه علمی «مدیریت بحران»، که تقریباً از اواخر دهه ۱۹۷۰ مطرح شده، به‌طور پیوسته مسیر توسعه و تکامل را پیموده است. با این حال، تجربیات حاصل از وقوع بحران‌ها نشان داده‌اند که به دلایل گوناگون، هنوز در رویارویی با بحران‌ها سستی و ناتوانی احساس می‌شود (پورحیدری و همکاران، ۱۳۸۸، ۲). امروزه «مدیریت اثربخش بحران» به موضوع مهمی برای سازمان‌ها و دولت‌ها مبدل شده است، به طوری که صاحب‌نظران الگوهای گوناگونی را در زمینه مدیریت بحران طرح و بسط داده‌اند؛ اما این الگوها را نمی‌توان به دلیل نفوذ روح سرمایه‌داری در آن‌ها و فقدان پشتوانه قوی آن‌ها، در کشورهای اسلامی که خود دارای نظام ارزشی خاصی هستند، استفاده کرد (نجات‌بخش اصفهانی، ۱۳۹۹، ۳۴-۵۵).

باتوجه به کامل، جامع و جهانی و پاسخ‌گو بودن دین اسلام در مقابل همه نیازهای انسان، معقول و منطقی است که در زمینه مدیریت بحران، دیدگاه، راهکار و سیاست‌های خاصی از آموزه‌ها و معارف مقدس اسلامی استخراج و ارائه شود. یکی از منابع دین اسلام، قرآن کریم است که برای هدایت انسان نازل شده است. خداوند می‌فرماید: «شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ» (بقره: ۱۸۵). این کتاب هدایت که برای جامعه‌ای خاص و در زمان معین نمی‌باشد، برای حل بحران‌های سیاسی اجتماعی همانند تمام نیازها و پرسش‌های بشر راهکارها و نظام مدیریتی ویژه‌ای را ارائه می‌دهد (خطیبی کوشکک، ۱۳۸۴، ۵۸). از این رو، می‌توان سالم‌ترین و مطمئن‌ترین راه هدایت جامعه را از آموزه‌های قرآنی

استخراج و در مسیر عملیاتی‌سازی آن در عصر کنونی، زمینه‌سازی کرد. به عبارت دیگر، نگاه اجمالی به قرآن کریم مبین آن است که سراسر آیه‌های قرآنی سرشار از سرگذشت‌ها و طرح موضوعاتی است (ناظم بکائی، مردانی نوکنده و نوروزی، ۱۳۸۹، ۸۰) که با بررسی و کاوش عملیاتی‌سازی آن‌ها در عصر کنونی، می‌توان جامعه انسانی را به بهترین نحو هدایت و مدیریت کرد.

پرسش اساسی آن است که: قرآن چه سیاست‌ها یا راهکارهایی برای مدیریت بحران با محوریت «جنگ احد» ارائه کرده است؟ سیاست‌های مدیریت بحران دال اصلی در این مطالعه است که پس از بررسی آیات قرآن انواع سیاست‌ها (قبل، حین و بعد از بحران) استنباط خواهد شد. در بخش اول پیشینه پژوهش‌های انجام‌شده ملاحظه و مرور خواهد شد و سپس مفاهیم به‌کاررفته در عنوان تشریح می‌شود. در بخش دوم، مبانی و ادبیات موضوع و در بخش سوم، روش پژوهش و در بخش چهارم، داده‌های پژوهش براساس جدول آیات قرآنی تنظیم می‌شود. در بخش پنجم نتایج پژوهش و در انتها نیز منابع تحقیق خواهد آمد.

۱-۱. پیشینه پژوهش

از مطالعات انجام‌شده در مورد مدیریت بحران می‌توان به مقاله «ارائه الگوی مدیریت بحران حضرت ابراهیم علیه السلام با بهره‌گیری از ابعاد چرخه سامانه مدیریت بحران جامع»، منتشرشده در نشریه مدیریت اسلامی اشاره کرد. نیز مقاله «الگوی مدیریت بحران حضرت موسی علیه السلام در آیات قرآن کریم»، نوشته نجات‌بخش اصفهانی در نشریه تمدن اسلامی و دین‌پژوهی چاپ شده است. مقاله «مدیریت در قرآن کریم، مدیریت بحران خشکسالی و امنیت غذایی در سوره یوسف» را نیز عاطی عیبات و مالک کعب عمیر در نشریه قرآنی کوثر منتشر کرده‌اند. مقاله «نگاه قرآن به مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام؛ با تأکید بر سوره‌های آل عمران و انفال» نیز به قلم احمدرضا طاوسی و امیر احمدنژاد در فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی منتشر شده است.

حسین محمدی‌سیرت نیز کتاب «اصول مدیریت بحران در قرآن کریم با تأکید بر قصص

بررسی سیاست‌های مدیریت بحران در قرآن با محوریت «جنگ احد» - علی آقا پیروز (۳۸-۱۲) / ۱۵

انبیای اولوالعزم (علیهم‌السلام) را نگاشته که از سوی انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام) منتشر شده است. علی نجات‌بخش اصفهانی کتاب «مدیریت بحران براساس الگوی مدیریتی حضرت موسی (علیه‌السلام)» را نوشته که از سوی انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه منتشر شده است. همچنین محسن تقی‌پور جاوی پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود را با عنوان «مدیریت بحران در قرآن کریم با رویکرد بحران‌های روحی و معنوی» تدوین کرده و عبدالسید عفری پایان‌نامه خود در دانشکده اصول‌الدین را با عنوان «مدیریت بحران از دیدگاه قرآن با محوریت سوره یوسف» نگاشته است.

براساس جست‌وجوی انجام‌شده در مورد سیاست‌های مدیریت بحران براساس آیات جنگ احد، پژوهشی انجام نشده است و در نتیجه این پژوهش و مطالب آن متفاوت و جدید است. براساس آنچه بیان شد، مسئله اساسی در این مقاله، مطالعه و بررسی سیاست‌های مدیریت بحران در قرآن کریم با محوریت «جنگ احد» است. هدف اصلی از مطالعه و بررسی این مسئله استخراج و ارائه روش‌های قرآنی برای مدیریت و کنترل بحران‌ها در سازمان‌ها و جوامع گوناگون می‌باشد؛ به نحوی که بتوان به یک نگرش سازنده و یک دیدگاه دین‌مدار در جهت کمک مؤثر به مدیریت برای کنترل آن‌ها دست یافت.

۲-۱. مفاهیم

بررسی علمی هر موضوعی، نیازمند شناخت و درک صحیح از مفاهیم بحث است. **الف) مفهوم بحران:** واژه «بحران»^۱ از علم پزشکی وارد علوم اجتماعی و اقتصادی شده است. در طب، «بحران» وضعیتی است که اندام دچار بی‌تعادلی شده و سلامت انسان در معرض خطر قرار می‌گیرد. سپس این معنا از بحران، در مسیر توسعه و تطور خود در زمینه‌های گوناگون استفاده شده است، تا آنجا که امروزه شامل همه منازعات اجتماعی سیاسی، نظامی و امنیتی، روانی و پزشکی، فکری و فرهنگی، اقتصادی و غیره می‌شود. به عبارت دیگر، هر زمانی که جامعه‌ای در هر زمینه‌ای از حالت تعادل و نظم عادی خارج شده و دچار آشفتگی و بی‌نظمی می‌شود، وضعیت بحرانی حاکم می‌شود (رحیمی، ۱۳۹۹).

1. Crisis.

۷۶). در اصطلاح، «بحران رویدادی است که به‌طور طبیعی یا به‌وسیله بشر، به‌طور ناگهانی یا به‌صورت فزاینده به‌وجود آید و سختی و مشقتی را به جامعه انسانی تحمیل می‌کند که برای برطرف کردن آن نیاز به اقدامات اضطراری، اساسی و فوق‌العاده می‌باشد» (محمدشفیعی، ۱۳۹۴، ۲). برای درک بهتر مفهوم «بحران» می‌توان از ویژگی‌های آن مدد جست که عبارت‌اند از:

❖ **روش تصمیم‌گیری:** از این دیدگاه، هر وضعیت بحرانی دارای سه ویژگی مشترک زیر است: ۱. هدف‌ها و ارزش‌های حیاتی سازمان و جامعه مورد تهدید واقع می‌شوند؛ ۲. زمان برای واکنش و تصمیم‌گیری عقلانی محدود است؛ ۳. عوامل تصمیم‌گیرنده را با بروز ناگهانی خود غافلگیر می‌کند (کاظمی، ۱۳۷۶، ۵۳).

❖ **روش سیستمی:** از این دیدگاه، هر وضعیت بحرانی دارای ویژگی‌های مشترک زیر است: ۱. نظم عمومی و امنیت همگانی ازهم می‌پاشد؛ ۲. پاسخ فوری و فوق‌العاده می‌طلبد؛ ۳. واکنش سریع و همگانی شرکت‌کنندگان را به‌همراه دارد؛ ۴. کنترل بر رویدادها کاهش می‌یابد؛ ۵. میل به تنش و کاربرد منابع فوق‌العاده گسترش می‌یابد؛ ۶. اطلاعات در دسترس به‌شدت کاهش می‌یابد؛ ۷. سازوکارهای دولت قادر به کنترل آن نیست؛ ۸. روش‌های مرسوم برای پاسخ‌گویی به آن کارساز نمی‌افتد؛ ۹. پیامدهای امنیتی خاصی را در جامعه و دولت به‌همراه دارد؛ ۱۰. تهدیدکننده ارزش‌ها و اهداف موجود طرف‌های درگیر است (حسینی، ۱۳۵۸، ۲۴).

ب) مفهوم مدیریت بحران: در تعریفی «مدیریت بحران»، علم و هنر برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، هدایت و رهبری به‌صورت یکپارچه، جامع و هماهنگ است که با بهره‌گیری از ابزارهای دراختیار تلاش می‌کند خطرات ناشی از بحران‌های گوناگون را براساس مراحل مختلف بحران کنترل کند (سواد کوهی فر و دکائی فاتح، ۱۳۹۲). شاید بهتر باشد مدیریت بحران را این‌گونه تعریف کنیم: «مدیریت بحران فرایند به‌کارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و معنوی از طریق انجام وظایف مدیریتی برای پیشگیری، کنترل و بازسازی تا رسیدن به

وضعیت عادی و پیش از بحران است».

ج) مفهوم سیاست: منظور از سیاست، شیوه، راهکار یا روش‌های مناسب برای مدیریت بحران است.

۲. مبانی پژوهش

دو مبحث عمده در ادبیات پژوهش موردنظر است: ۱. رویکردهای مدیریت بحران؛ ۲. فرایند مدیریت بحران؛ که در ادامه بررسی می‌شوند:

۲-۱. رویکردها به مدیریت بحران

درباره «مدیریت بحران» دو نگاه کلی و کاملاً مختلف وجود دارد:

الف) نگاه سنتی: در این دیدگاه، یک نگرش منفی و واکنش کاملاً انفعالی نسبت به «مدیریت بحران» وجود دارد، همانند «فرونشاندن آتش». در واقع، «مدیر بحران» منتظر می‌ماند تا پدیده غیرمنتظره‌ای رخ بدهد و آن‌گاه او کارش را شروع کند. او در این لحظه فقط می‌تواند و سعی خواهد کرد تا زیان‌های ناشی از بحران را محدود کند. از آنجاکه در این دیدگاه هیچ تدبیری از قبل پیش‌بینی نشده و به موقع اجرا نمی‌شود، تا لحظه رسیدن گروه‌های امداد و نجات، خسارت‌های انسانی و مالی زیادی به سازمان و جامعه وارد می‌شود.

ب) نگاه نوین: با توسعه و تطوری که به‌تازگی در معنای «مدیریت بحران» حاصل شده، یک نگرش مثبت و واکنش فعال نسبت به آن شکل گرفته است. براساس این معنا، «مدیر بحران» همواره باید مجموعه‌ای از طرح‌ها و برنامه‌های عملی برای برخورد با تحولات احتمالی آینده در داخل سازمان تنظیم کند، درباره اتفاقات احتمالی آینده بیندیشد و آمادگی برخورد با رخداد‌های غیرمترقبه‌ای که حیات سازمان و جامعه را تهدید می‌کند، کسب کند. در واقع، در این دیدگاه، مدیریت بحران به‌جای انتظارکشیدن، خود را از هر جهت برای پیشگیری و برخورد با آن آماده می‌کند و بر آن است که «پیشگیری مقدم بر درمان است». از این‌رو، این دیدگاه سعی می‌کند با کمک گرفتن از تجربیات گذشته و شناخت دقیق پدیده‌های طبیعی و محیطی، اقدام به پیش‌بینی و پیشگیری حوادث غیرمترقبه و جلوگیری از

غافلگیری کند تا بتوان از این طریق خسارت ناشی از آن‌ها را به حداقل ممکن کاهش داد. براین اساس، چرخه مدیریت بحران از دوران قبل از وقوع حادثه شروع شده و تا مرحله عادی‌سازی و بازسازی ادامه می‌یابد (رضائیان، ۱۳۸۷، ۵۱۷).

۲-۲. فرایند مدیریت بحران

درباره مراحل تشکیل دهنده «چرخه مدیریت بحران»، اختلاف نظر وجود دارد؛ اما نظر جامع آن است که فرایند مدیریت بحران دارای سه مرحله اساسی است (شفیعی و همکاران، ۱۳۹۴، ۶؛ پورحیدری و همکاران، ۱۳۸۸، ۲) که عبارت‌اند از:

مرحله قبل از بحران: به‌طورکلی، انجام مجموعه اقدامات پیشگیرانه یا پیش‌بینی‌شونده برای جلوگیری از وقوع بحران و کاهش خطرات ناشی از آن، در این مرحله مهم و حیاتی است.

مرحله حین بحران: به‌طورکلی، در این مرحله، مجموعه فعالیت‌ها یا عملکردهای اقتضایی برای رویارویی و کنترل بحران واقع شده و محدود کردن دامنه آن انجام می‌شود.

مرحله بعد از بحران: پس از کنترل بحران و دراختیار درآوردن وضعیت بحرانی، مجموعه فعالیت‌هایی مانند شناسایی و حذف عوامل بحران، تدوین تجربه‌ها، بازسازی مناطق و امکانات آسیب‌دیده، توسعه پایدار، کشف علت و ریشه اصلی بحران برای خروج از وضعیت بحرانی و رسیدن به وضعیت پیش از آن، انجام می‌شود (تاجیک، ۱۳۸۴، ۱۲۷-۱۲۶). نکته مهم و ایجادکننده تفاوت در چرخه مدیریت بحران، شیوه و روشی است که برای مدیریت و کنترل بحران اتخاذ می‌شود. هرقدر در ایجاد موانع پیش‌گیرنده از بحران‌ها و کنترل بر آن‌ها توفیق حاصل شود، به همان نسبت، مدیریت بحران نیز موفق خواهد بود (باقری، ۱۳۸۰، ۴). آنچه در مدیریت بحران مهم است، چگونگی واکنش و روش رویارویی با بحران‌هاست که حاصل آن تشدید بحران یا بحران‌زدایی خواهد بود (باقی، شاهعلی و تصدیقی، ۱۳۹۵، ۱۴۸-۱۴۷).

۳. روش پژوهش

پژوهش موردنظر بر مبنای جهت‌گیری‌های پژوهش در زمره تحقیقات بنیادی قرار می‌گیرد.

داده‌ها از نوع کیفی است که پس از جمع‌آوری مورد تحلیل قرار می‌گیرد. رویکرد این پژوهش در دستیابی به هدف، رویکرد تفهیمی و تفسیری است. پژوهش پیش‌رو از لحاظ دسترسی به منابع، کتابخانه‌ای است، به این صورت که در ابتدا با جست‌وجو در منابع مکتوب، مطالب لازم از طریق اجتهاد، گردآوری و سپس با استفاده از تحلیل مضامین دسته‌بندی می‌شود و الگوی نهایی شکل می‌گیرد.

درواقع، روش فعلی مبتنی بر تحلیل و کشف واقعیت‌هاست. روش تحلیل، نوعی تحلیل متنی مبتنی بر استخراج از متون است. از این‌رو، این پژوهش از نوع تحلیل محتوا (ناظر بر شیوه اجتهادی) است. روش پژوهش در مدیریت اسلامی اجتهاد است. اجتهاد روش جامع «نقلی و حیاتی، عقلی، تجربی و شهودی» است که با مراجعه به منابع تشریحی و تکوینی و با تکیه بر مبانی مدیریت اسلامی، پاسخ‌های معتبر برای مسائل مدیریت اسلامی ارائه می‌کند (کارگروه بنیادین مدیریت اسلامی، ۱۳۹۵، ۱۱۶). اجتهاد بر آموزه‌محوری و بررسی دلالت‌ها استوار است. در این روش با تمرکز بر دلالت‌های متون و تحلیل آموزه‌ها، زوایای دقیقی از موضوع، کشف و اصطیاد می‌شود. در این روش از دلالت مطابقی و التزامی و ظرافت‌های کلامی استفاده خواهد شد. آموزه‌ها پس از شناسایی و کشف، تجمیع و دسته‌بندی می‌شود و ساختار الگو براساس آن تدوین می‌شود. مضاف بر اینکه در این پژوهش آیات مربوط به جنگ احد پس از شناسایی و مراجعه به تفاسیر قرآن کریم بر مبنای قواعد کلی تفسیر قرآن کریم ارائه می‌شود.

ذکر این نکته ضروری است که برای سازماندهی داده‌ها، اجتهاد فعلی کافی نیست. حقیقت آن است که محصول اجتهاد مصطلح اغلب تک‌نگاره‌هایی است که می‌تواند واقعیتی را بیان کند؛ اما ارائه الگو از طریق اجتهاد قدری دور از واقع به نظر می‌رسد؛ از این‌رو، از روش تحلیل مضمون هم استفاده شده است. روش تحلیل مضمون در واقع نوعی تحلیل محتوای ساختاریافته و استنتاج از داده‌های کیفی است که مبتنی بر واحدهای مضمون، مفهوم‌پردازی و الگوسازی صورت می‌پذیرد. این راهبرد با رویکردی استقرایی تلاش دارد تا با بخش‌بندی، طبقه‌بندی، خلاصه‌سازی و ساخت‌دهی دوباره به داده‌های متنی همچون متون حدیثی، مصاحبه‌ها و... مفاهیم آن‌ها را استخراج کند. این راهبرد اساساً توصیفی

است و کمک می‌کند تا پژوهشگر روندهای تجربیات و دیگر داده‌های کیفی را استخراج کند (چیت‌سازیان و جوادی، ۱۳۹۴، ۱۲۴).

برای ترسیم سیاست‌های مدیریت بحران به قرآن کریم مراجعه شد. تمام گزاره‌های مرتبط با موضوع، استخراج شده و با استفاده از تحلیل مضامین در سه طبقه جای گرفت. مضامینی که با هم سنخیت داشتند در طبقه مختص خود جای گرفتند و به این ترتیب مضامین سازمان‌دهنده شکل گرفت. برای اعتبار بخشی نیز از پرسش‌نامه محقق ساخته استفاده شده است.

۴. یافته‌های پژوهش

باتوجه به مبانی پژوهش و براساس تحقیقات انجام‌شده در آیات قرآن کریم داده‌های زیر استخراج شد:

مفهوم	آیات قرآن
مشورت برای تعیین محدوده بحران	«وَ إِذْ عَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَسَّوْا الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ...» (آل عمران: ۱۲۱)
یادآوری ولایت الهی راه پیشگیری از فروپاشی و بحران	«إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا وَاللَّهُ وَلِيُهُمَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» (آل عمران: ۱۲۲)
روحیه و امیدبخشی از طریق یادآوری نصرت و امداد الهی	«وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّبِعُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (آل عمران: ۱۲۳)
روحیه و امیدبخشی از طریق یادآوری نصرت و امداد الهی	«إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُبَدِّدَكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنَزَّلِينَ» (آل عمران: ۱۲۴)
روحیه و امیدبخشی از طریق یادآوری نصرت و امداد الهی	«بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فُورِهِمْ هَذَا يُبَدِّدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ» (آل عمران: ۱۲۵)
روحیه و امیدبخشی از طریق یادآوری نصرت و امداد الهی	«وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَىٰ لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهِ» (آل عمران: ۱۲۶)
تصحیح و تحکیم باورها و بی‌اثرکردن شایعه‌ها	«وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَىٰ عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَصُرَ اللَّهُ شَيْئًا وَ سَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ» (آل عمران: ۱۴۴)
یادآوری وعده نصرت و عفو الهی	«وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ حَتَّىٰ إِذَا فَشِلْتُمْ وَ

	<p>تَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ» (آل عمران: ۱۵۲)</p>
<p>یادآوری پاداش‌های ارزشمند الهی</p>	<p>«وَلِيْن قَاتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مِتُّمْ لَمَغْفِرَةً مِنَ اللَّهِ وَرَحْمَةً خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ» (آل عمران: ۱۵۷)</p>
<p>شایعه‌زدایی و دعوت به مقاومت</p>	<p>«إِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلْوُونَ عَلَى أَحَدٍ وَ الرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ...» (آل عمران: ۱۵۳)</p>
<p>نوبد پیروزی نهایی</p>	<p>«وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزِنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (آل عمران: ۱۳۹)</p>
<p>ایجاد آرامش از طریق ایمان به خدا</p>	<p>«ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نَاعَسَا يَغْشَى طَائِفَةً مِنْكُمْ وَ طَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ إِنْ الْأَمْرُ كُلُّهُ لِلَّهِ يُخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ مَا لَا يُبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قَاتَلْنَا هَاهُنَا قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَى مَضَاجِعِهِمْ وَ لِيَبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَ لِيُمَحِّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ» (آل عمران: ۱۵۴)</p>
<p>ایجاد امید از طریق بخشیدن گناهان</p>	<p>«إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَ لَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ» (آل عمران: ۱۵۵)</p>
<p>بازسازی و بهبودبخشی روحی با یادآوری مقایسه‌ای میان رنج‌ها</p>	<p>«إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ وَ تِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ» (آل عمران: ۱۴۰)</p>
<p>بازسازی و بهبودبخشی روحی با یادآوری مقایسه‌ای میان رنج‌ها</p>	<p>«وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزِنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (آل عمران: ۱۳۹)</p>
<p>تحلیل عوامل بحران و عبرت‌گرفتن از آنها</p>	<p>«وَ لَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِإِذْنِهِ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَ تَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَ لَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ» (آل عمران: ۱۵۲)</p>

منبع: (یافته‌های پژوهش)

۵. نتایج پژوهش

نتیجه پژوهش که از روش تحلیل مضمون به دست می‌آید الگویی سه‌بخشی از مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و پایه است. تمام مضامین پایه یا اصلی باتوجه به آیات قرآن و مراجعه به تفاسیر در سه طبقه سازمان‌دهی می‌شود و بدین ترتیب مضامین سازمان‌دهنده هم مشخص می‌گردد. پس از دستیابی به یافته‌ها و طبقه‌بندی آن‌ها و شکل‌گیری سه دسته از مضامین، لازم است اعتباربخشی صورت گیرد. برای اعتباربخشی به یافته‌های پژوهش، پرسش‌نامه محقق‌ساخته فراهم شد که نظرات خبرگان، در آن درج شود. با نتیجه‌ای که از تکمیل پرسش‌نامه به دست می‌آید نتایج پژوهش مثبت ارزیابی می‌شود. این پرسش‌نامه براساس الگوی فلاینت (Flint) تنظیم شده و در آن معیارهایی برای خبرگان در نظر گرفته شده است. ذکر این نکته ضروری است که داده‌های قرآنی نیازی به اعتباربخشی ندارند، اما الگوی حاصل از داده‌ها، نیازمند نظرسنجی و اعتباربخشی است. برای این منظور فرم‌های نظرسنجی آماده شده و بیش از نود درصد یافته‌ها از جانب خبرگان تأیید شد. مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر در نمودار زیر نمایش داده می‌شود:

جدول ۲: نتیجه تحلیل مضامین

مضمون فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
سیاست‌های مدیریتی بحران در قرآن	۱. سیاست‌های مدیریتی قبل از بحران	مشورت برای تعیین محدوده بحران
		یادآوری ولایت الهی راه پیشگیری از فروپاشی و بحران
		روحیه و امیدبخشی از طریق یادآوری نصرت و امداد الهی
سیاست‌های مدیریتی بحران در قرآن	۲. سیاست‌های مدیریتی حین بحران	تصحیح و تحکیم باورها و بی‌اثرکردن شایعه‌ها
		یادآوری وعده نصرت و عفو الهی
		یادآوری پاداش‌های ارزشمند الهی
		شایعه‌زدایی و دعوت به مقاومت
سیاست‌های مدیریتی پس از بحران	۳. سیاست‌های مدیریتی پس از بحران	نوید پیروزی نهایی
		ایجاد آرامش از طریق ایمان به خدا
		ایجاد امید از طریق بخشیدن گناهان
		بازسازی و بهبودبخشی روحی با یادآوری مقایسه‌ای میان رنج‌ها

(منبع: یافته‌های پژوهش)

۶. تبیین نتایج پژوهش

پس از بررسی آیات قرآن و استفاده از روش تحلیل مضمون، سه دسته سیاست برای مدیریت بحران به دست می‌آید که به تشریح آن‌ها می‌پردازیم:

۶-۱. سیاست‌های مدیریتی قرآن در مرحله پیش از بحران

در این بخش، آیات بیانگر روش‌های مؤثر مربوط به مدیریت پیشگیری از ایجاد جنگ و بحران و کاهش آثار مخرب ناشی از آن معرفی می‌شود.

الف) مشورت برای تعیین محدوده بحران

بدون تردید، پیش‌بینی و مشخص کردن محل و محدوده وقوع حادثه و بحران، نقش زیادی در کنترل و محدود کردن دامنه آن و جلوگیری از آثار منفی ناشی از آن دارد. معمولاً یکی از روش‌هایی که در مدیریت برای پیش‌بینی و نهایتاً تصمیم‌گیری و انتخاب، مفید دانسته شده و به کار گرفته می‌شود، روش مشورت است. قرآن کریم نیز این روش را مورد تأیید و حمایت قرار داده است؛ چنان‌که خداوند می‌فرماید: «وَ إِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ» (آل عمران: ۱۲۱).

به عقیده بیشتر مفسران، این آیه ناظر به «جنگ احد» است و وضعیت پیش از آن را بیان می‌کند. طبق نظر مورخان، مفسران و شأن نزول آیه (جعفریان، ۱۳۸۲، ۱: ۵۲۴-۵۰۴؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ۳: ۱۰۷-۹۷؛ طبرسی، ۱۴۰۸، ۸۲۴-۸۲۶)، پیامبر اکرم ﷺ وقتی از خروج مشرکان قریش به قصد حمله به مدینه آگاه شد، جلسه‌ای ترتیب داد و همه اصحاب و اهل مدینه را دعوت کرد و از آنان درباره تعیین محل دفاع، مشورت خواست. خداوند در آغاز آیه به همین مطلب اشاره کرده، می‌فرماید: «به‌یاد آور آن روزی را که بامدادان از محل زندگی و محیط خانوادگی خود بیرون آمدی تا برای مؤمنان نبردگاه‌هایی برای نبرد با دشمن آماده سازی».

بنابراین، مشورت یکی از سیاست‌های مؤثر برای انتخاب محل و محیط مدیریت بحران

است که قرآن کریم آن را بدون هیچ نوع نکوهشی بیان کرده و حتی خداوند سبحان این روش را در آیه ۱۵۹ سوره آل عمران: «وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ» به صورت یک روش کلی و اساسی الگویی رفتاری پیامبر اکرم ﷺ تأیید و حمایت کرده است. دلیل این امر، شاید مطلبی باشد که یکی از مفسران ذیل این آیه بیان کرده است که «حتی اگر بپذیریم که این روش در پاره‌ای از موارد مانند جنگ احد سودمند واقع نشده است، ولی در بررسی کلی، منافع آن روی هم رفته بیشتر از زیان‌های آن می‌باشد» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ۳: ۱۸۶).

ب) یادآوری ولایت الهی راه پیشگیری از فروپاشی و بحران

بدون تردید، سستی افراد و گروه‌ها از تصمیم اتخاذشده، باعث فروپاشی و در نتیجه، موجب وقوع بحران و شکست سازمان می‌شود؛ زیرا سستی ورزیدن باعث انحراف افراد و گروه‌ها از مسیر اصلی و ایجاد چنددستگی میان آنان و فروپاشی وحدت و تحلیل رفتن قدرت سازمان و در نتیجه موجب وقوع بحران در آن می‌شود. از این رو، مدیریت برای پیشگیری از این امر باید سعی کند با استفاده از روش‌های کارا و مؤثر مانع از سستی و چنددستگی افراد و گروه‌های درون سازمانی شود. خداوند در دومین آیه مربوطه به جنگ احد اشاره کرده و می‌فرماید: «إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْشَلَا وَاللَّهُ وَلِيُّهُمَا وَعَلَى اللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» (آل عمران: ۱۲۲).

در تفسیر این آیه آمده که دو گروه از مسلمانان به نام‌های «بنو سلمه» از قبیله اوس و «بنو حارثه» از قبیله خزرج، همراه لشکر اسلام از مدینه خارج شده بودند؛ ولی در میانه راه سستی ورزیده و تصمیم گرفتند که از شرکت در جنگ خودداری کنند. علت این تصمیم، شاید آن بود که آنان از طرف داران نظریه «دفاع در درون شهر» بودند، اما چنان‌که از ذیل آیه استفاده می‌شود آن دو طایفه به زودی از تصمیم خویش بازگشتند. در واقع، خداوند مانع از اجرای تصمیم آن دو گروه از مؤمنان شد و از سقوط آنان در وادی نفاق جلوگیری کرد؛ خداوند ولی مؤمنان و مقلب القلوب است و کسانی را که سوابق ایمانی داشتند به حال خود رها نکرد (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ۴۷۶)؛ بنابراین، یادآوری ولایت الهی یکی دیگر از روش‌های مدیریت بحران و پیشگیری از فروپاشی و بحران است.

ج) روحیه و امیدبخشی از طریق یادآوری نصرت و امداد الهی

پدیده «بحران» توأم با غافلگیری، تهدید و ابهام است؛ از این رو، ممکن است بر روح و روان افراد و نیروها اثر منفی گذاشته و آنان را نسبت به آینده و ادامه‌دادن مسیر مأیوس کند؛ در حالی که بدون تردید برخورداری از روحیه و امید بالا، از کارآمدترین و مؤثرترین عوامل در تمام مراحل مدیریت بحران است. از نظر قرآن کریم، کارآمدترین و مؤثرترین راه‌های کسب آمادگی روحی و امید عالی، یادآوری (نصرت و امداد الهی) است که خداوند متعال در آیات ۱۲۳ تا ۱۲۵ سوره آل عمران که در جریان «جنگ احد» نازل شده‌اند، بیان فرموده است. خداوند درباره «نصرت الهی» می‌فرماید: «وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِيَدِهِ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (آل عمران: ۱۲۳). خداوند در این آیه، خاطره «نصرت الهی» در «جنگ بدر» را که در آن مسلمانان بسیار اندک و ذلیل بودند، برای مسلمانانی که در جنگ احد شکست سختی متحمل شده و کاملاً اعتماد و اطمینان قلبی و روحی خود را ازدست داده بودند و در عین حال، تجربه زنده‌ای از نصرت الهی در جنگ بدر داشتند را به‌منظور روحیه‌بخشی در آنان یادآوری کرده می‌فرماید: «وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِيَدِهِ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ».

خداوند درباره «امداد الهی» می‌فرماید: «إِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلاَفٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنَزَّلِينَ» (آل عمران: ۱۲۴). خداوند در یک جمله پرسشی با نفی مؤکد می‌فرماید: «أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ». این جمله پرسشی همراه پاسخ خود یعنی «بَلَى يَكْفِيكُمْ»، بدین معناست که خداوند شما را با امداد غیبی بر عده و عده دشمن پیروز خواهد کرد. و در ادامه می‌فرماید: «بَلَى إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فُورِهِمْ هَذَا يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلاَفٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ» (آل عمران: ۱۲۵)؛ یعنی اگر امروز (در جنگ احد) هم استقامت بورزید و به‌سوی صحنه جنگ با قریشیان بشتابید، پرهیزکاری پیشه کنید و مانند روز گذشته فرمان پیامبر اکرم ﷺ را مخالفت و عصیان نکنید، و اگر در این حالت مشرکان با سرعت بر شما برگردند و هجوم بیاورند، خداوند به‌وسیله فرشتگان که همگی دارای نشانه‌های مخصوصی هستند، شما را مدد خواهند کرد. آن‌گاه می‌فرماید: «وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهِ» (آل عمران: ۱۲۶)؛ یعنی خداوند نصرت را فقط بشارت برای شما و برای اطمینان قلب شما به‌وسیله آن قرار داد. با این روحیه‌بخشی خداوند، مشرکان قریش پس از

پیروزی در جنگ احد، بی‌درنگ راهی مکه شدند؛ ولی در وسط راه از تصمیم خود برگشته و قصد حمله مجدد به مدینه کردند و تصمیم گرفتند تا فاتحه حیات اسلام و مسلمانان را بنخوانند. وقتی رسول خدا ﷺ از این تصمیم مشرکان مطلع شد، فرمان عمومی حرکت - که از وحی الهی مایه می‌گرفت - صادر کرد و آنان با روحیه و امید بسیار قوی فرمان حضرت را اجابت و اطاعت کرده و به سوی «حمرء الاسد» حرکت کرده و در آنجا اردو زدند. سران قریش از شنیدن این خبر به وحشت افتادند و منطقه را ترک کرده و عازم مدینه شدند. پیامبر اکرم ﷺ با یارانش سه روز منتظر نشستند و چون خبری از دشمن نشد، سالم به مدینه بازگشتند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ۳: ۱۷۱-۱۷۰)؛ بنابراین، یادآوری «نصرت و امداد الهی» از روش‌های کارساز و مؤثر مدیریت بحران برای پیشگیری از وقوع بحران و تداوم بقای حیات سازمان است.

۲-۶. سیاست‌های مدیریت در حین بحران

در این بخش، آیات بیانگر روش‌های کارساز و مؤثر مربوط به مدیریت حین بحران و برخورد با آن برای حذف و محدود کردن دامنه آن بررسی می‌شود.

الف) تصحیح و تحکیم باورها و بی‌اثر کردن شایعه‌ها

عناصر اصلی تشکیل‌دهنده مفهوم «بحران» یا یک «وضعیت بحرانی»، غافلگیری، تهدید و ابهام است و به همین دلیل، بازار دروغ‌پردازی و شایعه‌سازی بیش از هر زمان دیگری فراهم می‌شود که در اثر آن ممکن است باورها، ارزش‌ها و هنجارهای اساسی و حاکم بر سازمان و دولتی گرفتار در بحران، مورد تردید و تهدید واقع شده و در نتیجه منجر به شکستشان شود. در این حالت، کاراترین و مؤثرترین سیاست برای مدیریت بحران، تصحیح و تحکیم عقاید و باورهای افراد و گروه‌ها برای مقابله با بحران و محدود کردن دامنه آن است که در اثر آن دروغ‌ها و شایعه‌های دشمنان نیز خنثی می‌شود. خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَىٰ عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ» (آل عمران: ۱۴۴).

درباره شأن نزول این آیه گفته شده که در وسط جنگ احد، ناگهان یکی فریاد زد: محمد

را کشتم. انتشار این خبر در میان مسلمانان تزلزل عجیبی ایجاد کرد؛ به نحوی که جمع زیادی فرار کردند؛ برخی از این افراد به این فکر افتادند که اگر محمد پیامبر خدا بود نباید کشته می‌شد! و حتی بعضی از آن‌ها فراتر رفته و به این فکر افتادند که با کشته شدن پیامبر اکرم ﷺ از اسلام برگردند و از سران شرک امان بخواهند؛ یعنی راه ارتداد و رجعت به شرک و کفر را پیش گرفتند! ولی در مقابل، گروه اقلیتی ثابت قدم ماندند؛ هم خودشان مقاومت می‌کردند و هم بقیه را به استقامت دعوت و ترغیب می‌کردند (طبرسی، ۱۴۰۸، ۱-۲: ۸۴۸ و ۸۴۹؛ ابن هشام، بی تا، ۳: ۳۰). آیه فوق باتوجه به چنان وضعیت بحرانی نازل شد. خداوند در آغاز آیه به توبیخ و تصحیح عقاید باطل این دسته پرداخته، می‌فرماید: «محمد فقط فرستاده خداست؛ پیش از او هم فرستادگانی بودند که از دنیا رفتند. آیا اگر او بمیرد یا کشته شود، باید شما سیر قهقرایی پیشه کنید؟!» علامه طباطبایی می‌فرماید: منظور از برگشت، برگشتن از دین است نه برگشتن و فرار کردن از میدان جنگ؛ چون هیچ ارتباطی میان فرار از جنگ با مرگ یا قتل رسول خدا ﷺ نیست و تنها رابطه و نسبتی که تصور دارد بین مرگ یا کشته شدن آن جناب و برگشتن از ایمان به کفر است. ایشان در نتیجه می‌فرماید: پس حق این است که مراد از «انقلاب علی الأعقاب» برگشتن به ارتداد و کفر سابق است، نه فرار از میدان جنگ (طباطبایی، ۱۳۹۰، ۴: ۵۷-۵۶). بنابراین، تصحیح و تحکیم باورها، یکی از سیاست‌های کارا و مؤثر برای مدیریت هنگام رویارویی با بحران است.

ب) یادآوری وعده نصرت و عفو الهی

هرگاه سازمان و دولتی دچار بحران شود، همه چیز در هاله‌ای از ابهام فرومی‌رود. در این وضعیت، افراد و گروه‌ها گرفتار تنش و درگیری و به عبارتی، دچار بحران روحی و روانی می‌شوند. در چنین حالتی نسبت به وضعیت پیش آمده شبهه‌ها و بدگمانی‌ها شکل می‌گیرند، انتقادات و پرسش‌هایی مطرح می‌شوند که اگر درست مدیریت نشوند، ممکن است وضعیت بدتر شده و دامنه بحران گسترده‌تر شود، تا آنجا که افراد و گروه‌ها سرخورده و ناامید شوند. خداوند متعال در قرآن کریم، برای مدیریت چنین وضعیتی، پیشگیری از گسترش بیشتر دامنه بحران و روحیه و امیدبخشی در افراد و گروه‌ها و نیز برطرف کردن سوءظن‌ها و

به عبارت دیگر، مدیریت و کنترل بحران، روش بسیار اثربخشی را بیان می‌کند؛ آنجاکه می‌خوانیم: «وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّوهُم بِأُذُنِهِ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأُمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ (آل عمران: ۱۵۲)».

این آیه دربارهٔ وضعیت شب بعد از «جنگ احد»، که وضعیت بسیار بحرانی برای مسلمانان بود، نازل شده است؛ زیرا از یک سو، مسلمانان از میدان نبرد با شکست عظیم و خسارت شدید به مدینه برگشته بودند و ازدیگرسو، خبر بازگشت مشرکان و حملهٔ مجددشان به مدینه منتشر شده بود و در نتیجه، مسلمانان از نظر روحی در وضعیت بسیار خطرناک و بحرانی قرار گرفته بودند. از این رو، آنان در آن شب در یک تنش و درگیری روحی و روانی و گمانه‌زنی‌های بدی قرار گرفته بودند و با خودشان یا با یکدیگر گفت‌وگو کرده و پرسش‌هایی مطرح می‌کردند که: مگر به ما وعدهٔ فتح داده نشده بود؟ پس چرا شکست خوردیم؟! طرح این پرسش‌ها یا از آن جهت بود که وعده‌های عمومی از جانب خداوند به مؤمنان دربارهٔ پیروزی بر دشمنان داده شده بود یا از آن جهت بود که پیامبر اکرم ﷺ پیش از شروع جنگ احد، صریحاً به مسلمانان وعدهٔ فتح در این میدان را داده بود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ۳: ۱۷۱).

خداوند متعال در آغاز آیه به پاسخ پرسش‌ها پرداخته، یادآوری می‌کند که در نخستین مرحلهٔ جنگ احد، وعدهٔ ما، یعنی فتح، عملی شد و شما به اذن پروردگار که ثمرهٔ استقامت و اطاعت بود، آن‌ها را به قتل می‌رساندید و پیروز میدان شدید: «وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّوهُم بِأُذُنِهِ». خداوند در ادامه برای برطرف کردن گمان‌ها و شبهه‌ها و روشن‌گری و شفاف‌سازی بیشتر، ضمن برشمردن عوامل شکست مسلمانان - که عبارت بودند از: سستی، اختلاف، نافرمانی و دنیاطلبی - در نتیجه می‌فرماید: «ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ»؛ پس خدا شما را از (تعقیب) آنان منصرف ساخت - و پیروزی شما را به شکست زیانبار جانی و مالی تبدیل کرد- تا (صبر و تقوای) شما را بیازماید؛ زیرا همان‌طور که تحقق وعدهٔ نصرت الهی در گرو صبر و تقوای الهی است، تداوم آن نیز در گرو آن‌هاست و چون مؤمنان در ادامهٔ جنگ فاقد آن شروط شدند، از نصرت الهی هم محروم ماندند (جوادی آملی،

ج) یادآوری پاداش‌های ارزشمند الهی

خداوند متعال در قرآن کریم برای مدیریت و کنترل بحران و دلگرم نگه‌داشتن روحیه مقاومت‌کنندگان و تحریک آنان به مقابله با بحران و جلوگیری از گسترش آثار ویرانگر آن می‌فرماید: «وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ» (آل عمران: ۱۵۷).

خداوند در این آیه خطاب به مؤمنان، آنان را نسبت به افکار فریب‌کارانه و تخریبی منافقان هشدار داده است. منافقان از باب به ظاهر دلسوزی به این فکر باطل و جاهلانه دامن می‌زدند که اگر آنان در سفر مرگ نمی‌رفتند که رفتند و به مرگ زودرس گرفتار گردیدند و اگر در جنگ شرکت نمی‌کردند که شرکت کردند و کشته شدند، و اگر نزد ما بودند و می‌ماندند، کشته نمی‌شدند و صاحب اموال می‌شدند و از زندگی لذت می‌بردند. خداوند خطاب به مؤمنان و در پاسخ به منافقان می‌فرماید: اگر در راه خدا بمیرید یا کشته شوید، چیزی از دست نداده‌اید؛ زیرا مغفرت و رحمت از جانب پروردگار از تمام اموالی که شما یا منافقان با ادامه حیات برای خود جمع‌آوری می‌کنید، بالاتر و ارزشمندتر است. از این‌رو، یکی از سیاست‌های کارآمد مدیریت بحران، روحیه‌بخشی و امیدآفرینی به افراد و گروه‌ها از طریق یادآوری پاداش‌های ارزشمند به آن‌هاست.

د) شایعه‌زدایی و دعوت به مقاومت

قبلاً گفته شد که از ویژگی‌های «بحران» و وضعیت بحرانی آن است که هرگاه در سازمان و جامعه‌ای «بحران» رخ بدهد، نظم و امنیت عمومی از بین رفته و کنترل‌ها به شدت کاهش می‌یابند و به جای آن‌ها هرج و مرج جایگزین شده و تنش‌ها و درگیری‌ها به شدت افزایش می‌یابند و در مقابل بازار دروغ‌پردازی و شایعه‌سازی اوج می‌گیرد و فعالیت مقابله با بحران با مشکل مواجه می‌شود. حال اگر این وضعیت بحرانی درست مدیریت و کنترل نشود ممکن است دامنه بحران در سازمان و جامعه‌ای که بحران در آن رخ داده گسترش بیشتری یافته و آسیب‌ها و خسارت‌های جانی و مالی سنگین‌تری بر آن‌ها تحمیل شود. از نظر

قرآن کریم، یکی از روش‌های کارا و مؤثر مدیریت مقابله با بحران، شایعه‌زدایی و دعوت به تداوم مقاومت و پایداری است؛ آنجا که می‌خوانیم: «إِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلْوُونَ عَلَىٰ أَحَدٍ وَ الرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ» (آل عمران: ۱۵۳).

در شأن نزول این آیه گفته شده که در همان حال که آتش جنگ میان مسلمانان و مشرکان شعله‌ور بود، ناگهان صدایی بلند شد و گفت: محمد را کشتیم! انتشار این خبر در میان مسلمانان تزلزل عجیبی ایجاد کرد تا آنجا که اکثریت آنان دست از مقاومت کشیده و پا به فرار نهادند. این در حالی بود که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از پشت سرشان صدا می‌زد و آنان را دعوت به مقاومت و مقابله می‌کرد و می‌گفت: «إِلَىٰ عِبَادَةِ اللَّهِ إِلَيَّ عِبَادَةُ اللَّهِ فَاتَىٰ رَسُولُ اللَّهِ»؛ اما آنان در حالی که سخنان حضرت را می‌شنیدند، هیچ به آن توجه نداشتند یا ناشنیده می‌گرفتند؛ لذا آیه فوق نازل شد (طبری، ۱۴۱۲، ۴: ۱۶۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ۳: ۱۷۲-۱۷۳).

ه) نوید پیروزی نهایی

به‌طور کلی، در هر سازمان و جامعه‌ای که بحرانی رخ بدهد، به‌طور طبیعی افراد و گروه‌ها دچار ضربه روحی و روانی می‌شوند؛ زیرا در ماهیت «بحران» عناصر غافلگیری و تهدید وجود دارد که در روح و روان انسان شوک و ضربه وارد می‌کند. اگر این حالت به‌صورت مؤثر مدیریت و کنترل نشود آثار ویرانگری بر روحیه افراد و گروه‌های سازمان و جامعه گذاشته و باعث سستی و ناامیدی آنان از مقاومت و مقابله می‌شود. یکی از سیاست‌های مؤثر برای مدیریت و کنترل چنین وضعیتی تسلی‌دهی و تقویت روحی و روانی افراد و گروه‌ها از طریق نویددادن آنان به یک آینده برتر و معنادار است. قرآن کریم در این زمینه بیان بسیار سازنده‌ای دارد و می‌فرماید: «وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (آل عمران: ۱۳۹). خداوند برای تقویت روح ایمان در مسلمانان و تحریک آنان به مقاومت و مقابله پایدار، به آنان نوید پیروزی نهایی می‌دهد و می‌فرماید: «وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ».

۳-۶. سیاست‌های مدیریت بحران پس از بحران

در این مرحله نیز در قرآن کریم، ضمن بیان وقایع و رخدادها در سطوح فردی و اجتماعی،

سیاست‌های بسیار مناسب و مؤثری برای مدیریت بحران، برای بیرون آمدن از حالت بحرانی، بازگشت به وضعیت عادی و حتی بهبود آن ذکر شده است، که در ادامه مطالعه و بررسی می‌کنیم.

الف) ایجاد آرامش از طریق ایمان به خدا

وجود «بحران» با نگرانی، تهدید و ابهام توأم است. در این حالت، سراسر وجود افراد و گروه‌های سازمان و جامعه را وحشت، ترس و نگرانی روحی و روانی فرامی‌گیرد. از این رو، سازمان یا جامعه بحران‌زده، پس از مقابله با بحران نیاز شدید به آرامش و امنیت دارد و باید مدیریت بحران با به‌کارگیری روش‌های مناسب سعی کند که فضای سراسر ملتهب و مضطرب سازمان و جامعه را آرامش و امنیت ببخشد و ترس و وحشت را از روح و روان افراد و گروه‌ها بزداید. قرآن کریم در این مورد بیان زیبایی دارد و می‌فرماید: «ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُم مِّن بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُّعَاسًا يَغْشَى طَائِفَةً مِّنْكُمْ وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُونَ هَل لَّنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ إِنَّ الْأَمْرَ كُلَّهُ لِلَّهِ يُخْفُونَ فِي أَنفُسِهِمْ مَا لَا يُبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هَاهُنَا قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فِي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذِينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ إِلَى مَضَاجِعِهِمْ وَلِيَبْتَليَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ» (آل عمران: ۱۵۴).

کلمه «أَمَنَةً» از «أَمِنَ» به معنای آرامش نفس و از بین رفتن ترس است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶: ۹۰). معروف آن است که «أَمَنَةً» همان «أَمِنَ» است و مراد امنیت روانی است که امدادهای غیبی در جنگ احد و پس از آن بوده است (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ۱۶: ۷۹). همچنین، کلمه «نُعَاسًا» اولین مرتبه از مراتب استراحت بدنی است (مصطفوی، ۱۳۸۵، ۱۲: ۱۹۰). بنابراین، «نُعَاس» در آیه به معنای نزدیک شدن به خواب یا ابتدای خواب و سستی که در حواس و به تعبیری «خواب خفیف» و مقدمه خواب عمیق است، می‌باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ۱۶: ۸۰).

این آیه وضعیت شب بعد از بحران احد را بیان می‌کند. خداوند برای زدودن غبار غم از مسلمانان و ایجاد چنین آرامش و امنیتی و نیز روحیه‌دهی و امیدبخشی برای کسب آمادگی

در جنگ فردا «حمراء الاسد»، خواب خفیف اما آرامش‌بخشی را بر آنان نازل فرمود؛ چنان‌که می‌فرماید: «ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُّعَاسًا»؛ یعنی پس از غم (صحیح و ممدوح) بر شما خواب آرامش‌بخشی را نازل کرد.

در این خصوص، خداوند به پیامبرش می‌گوید که به این‌ها بگو: اگر در خانه‌هایتان هم بودید، کسانی که کشته‌شدن بر آنان نوشته شده بود، قطعاً به‌سوی آرامگاه‌ها (قتلگاه‌ها)ی خود بیرون می‌آمدند. بنابراین، فرار از جنگ نمی‌تواند از مرگ زودرس جلوگیری کند و شرکت در جنگ موجب مرگ زودرس نمی‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ۳: ۱۳۳).

ب) ایجاد امید از طریق بخشیدن گناهان

ممکن است افراد و گروه‌ها به‌دلیل قرارگرفتن در وضعیت بحرانی بلغزند و خطاها و گناهی مرتکب بشوند و در نتیجه، آن‌ها پس از بحران به همان دلیل خود را گناه‌کار شمرده و سرخورده و ناامید شوند. از این‌رو، مدیریت بحران باید بکوشد با به‌کارگیری روش‌های مؤثر و کارآمد روحیه امید را به افراد و اجتماع برگرداند. یکی از سیاست‌های مؤثر برای مدیران بحران، چشم‌پوشی از لغزش‌ها و بخشیدن خطاهای آن‌هاست. خداوند متعال، می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ» (آل عمران: ۱۵۵).

هنگامی‌که گروهی از مسلمانان به طمع غنایم جنگی و نافرمانی از فرمان رسول خدا ﷺ سنگرهای خود را رها کردند و در لغزش و انحراف اصرار ورزیدند و حتی با فراخوانی حضرت به مقاومت برنگشتند، شیطان نیز آنان را به فرار فراخواند و در نتیجه آنان از صحنه نبرد فرار کردند و واقعه دردناک احد رقم خورد. بنابراین، زمینه بحران در جنگ احد، بعضی رفتارهای ناشایست مؤمنان بود که باعث وسوسه‌های شیطانی در آنان شد؛ ولی با این حال، خداوند از لغزش‌های آن‌ها چشم‌پوشید و خطاهای آن‌ها را بخشید: «وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ»؛ چنان‌که خداوند از بسیاری از لغزش‌ها چشم‌پوشی کرده و می‌بخشد: «وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ» (شوری: ۳۰). علامه می‌فرماید: منظور از عفو در آیه مورد بحث، عفو عمومی است؛ زیرا مطلق آمده و تمامی کسانی را که از جنگ

گریختند شامل می‌شود؛ چه آنانی را که بعد از جنگ نادم بودند و خواب خفیف و آرامش بخش آنان را فراگرفت و چه آنانی را که فقط در فکر حیات مادی خود بودند و نفسشان برایشان اهمیت داشت (طباطبایی، ۱۳۹۰، ۴: ۷۷).

ج) بازسازی و بهبودبخشی روحی با یادآوری مقایسه‌ای میان رنج‌ها

به‌طورکلی، وقتی پدیده «بحران» در سازمان و جامعه‌ای رخ بدهد، آسیب‌ها و زیان‌های گوناگون و بی‌شمار جانی، مالی، زیست‌محیطی و غیره را بر آن‌ها تحمیل می‌کند. در این میان، از منفی‌ترین آسیب‌ها، آسیب‌های روحی و روانی است که بر افراد و گروه‌ها وارد می‌شود؛ زیرا این آسیب‌ها موجب تضعیف توانایی اراده و افسردگی و غمگینی در آن‌ها می‌شود. از این رو، مدیریت پسابحران باید سعی کند با به‌کارگیری روش‌های مؤثر و کارآمد روحیه افراد و گروه‌ها در سازمان و جامعه انسانی بحران‌زده را بازسازی کرده و بهبود ببخشد. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «إِنْ يَمَسُّكُمْ فَوْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ فَوْحٌ مِثْلُهُ وَ تِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ» (آل عمران: ۱۴۰).

این آیه در لحظات پایانی جنگ احد و در وضعیتی نازل شده که روحیه مسلمانان به دلیل شکست سخت در جنگ و وارد شدن خسارت‌های شدید ناشی از آن، به شدت تضعیف و غمگین شده بود. از این رو، آن چنان که قبلاً ذیل آیه ۱۳۹ از سوره آل عمران عنوان شد، خداوند مسلمانان را از حالت عجز و غم نهی فرمود: «وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا» و در مقام تعلیل آن و به‌منظور رهایی از آن حالت و امیدبخشی و روحیه‌دهی به آنان، برتری ایمان بر کفر و شرک و مؤمنان بر کافران و مشرکان را یادآوری فرمود: «وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ»؛ اما در آیه مورد بحث نیز خداوند در مقام تعلیل مفاد جمله نهی، به یادآوری جنگ بدر و مقایسه جنگ احد با آن، به‌منظور کاهش بار روانی و بازسازی و بهبودبخشی روحی مسلمانان پرداخته و می‌فرماید: «إِنْ يَمَسُّكُمْ فَوْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ فَوْحٌ مِثْلُهُ؛ اگر (در میدان احد) به شما جراحتی رسید (و ضربه‌ای وارد شد)، به آن جمعیت نیز (در میدان بدر) جراحتی همانند آن وارد گردید.» خداوند در ادامه آیه می‌فرماید: «وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ». علامه در تفسیر آیه می‌فرماید: «سنت الهیه بر این جاری شده است که روزگار را بین مردم

دست به دست بگرداند، بدون اینکه برای همیشه به کام یک قوم چرخانده شود و قومی دیگر را از آن محروم سازد و این سنت به خاطر مصالحی است عمومی که فهم شما انسان‌ها جز به برخی از آن مصالح احاطه نمی‌یابد و نمی‌تواند همه آن مصالح را درک کند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ۴: ۴۱).

د) تحلیل عوامل بحران و عبرت‌گرفتن از آن

در مرحلهٔ پسابحران، یکی از مهم‌ترین وظایف مدیریت بحران، تجزیه و تحلیل و شناسایی علل بحران و عبرت‌گیری از آن‌ها به منظور بهره‌گیری از آن برای مدیریت و کنترل بحران در آینده است. از این رو، مدیریت بحران در این مرحله، می‌بایست با استفاده از روش‌های مؤثر و کارآمد، به تحلیل و علت‌یابی منشأ بحران پردازد و عوامل بحران‌زا را شناسایی کند. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِأِذْنِهِ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأُمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ تُمْ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ» (آل عمران: ۱۵۲).

همان‌طور که بیان شد، این آیه شب بعد از جنگ احد نازل شده است؛ جنگی که مسلمانان در آن پس از پیروزی نخستین، به شدت شکست خوردند و متحمل خسارت‌های جانی و مالی شدیدی شدند. مسلمانان در یک وضعیت بحران روحی و روانی سؤال‌برانگیزی قرار گرفته بودند که: مگر به ما وعده فتح داده نشده بود؟! پس چرا شکست خوردیم؟! خداوند متعال در آغاز آیه، به پاسخ پرسش نخست پرداخته، یادآوری می‌کند که در نخستین مرحلهٔ جنگ احد، وعده ما - یعنی فتح - عملی شد و شما به اذن پروردگار - که ثمرهٔ استقامت و اطاعت بود - آن‌ها را می‌کشید - و پیروز میدان بودید - و سپس در پاسخ پرسش دوم می‌فرماید: این پیروزی شما ادامه داشت تا آن‌گاه که: ۱. سست شدید «فَشِلْتُمْ»، ۲. بر سر ایستادگی یا عدم آن با یکدیگر نزاع کردید «وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأُمْرِ»، ۳. نافرمانی رسول خدا ﷺ را نمودید «وَعَصَيْتُمْ» و ۴. دنیاخواه شدید «مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا».

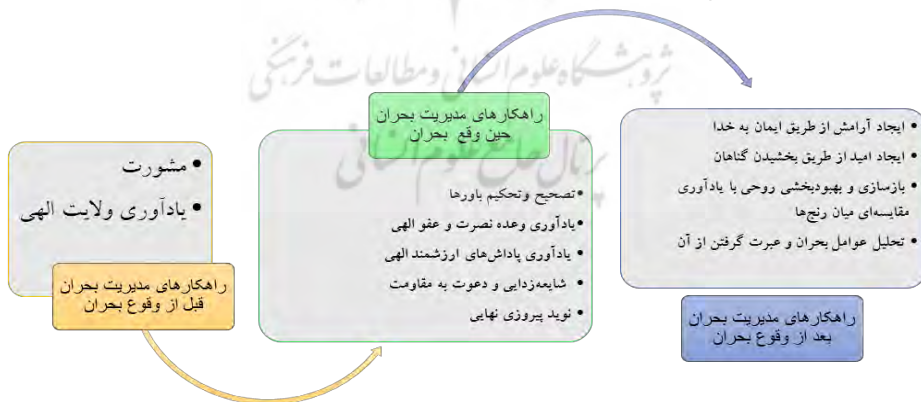
آیت‌الله جوادی آملی در توضیح این آیه فرموده است: دنیاخواهی پدیدآورندهٔ دیگر عوامل شکست است؛ بدین‌گونه که دنیاگرایی زایندهٔ ضعف اراده است و انسان سست‌اراده

به جای رجوع به ولی امر مسلمانان برای چاره‌جویی با طرف مقابل نزاع می‌کند و زمینه عصیان را فراهم می‌آورد که پیامد آن محرومیت از لطف (نصرت و امداد غیبی) الهی است و بر اثر همین دنیاطلبی، سستی به صفوف مسلمانان (احد) راه یافت: «حُبُّ الدنیا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ»؛ زیرا دنیامداری حجاب ستبری است که نصرت غیبی را مستور و عِدّه و عُدّه دشمن را مشهور می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ۱۶: ۵۱-۵۵).

خداوند متعال پس از برشمردن این عوامل شکست، می‌فرماید: «ثُمَّ صَرَفْنَا عَنْهُمْ لِيُتَبَلَّغَ»؛ پس شما را از (تعقیب) آنان منصرف ساخت - و پیروزی شما را به شکست بزرگ و خسارت‌های شدیدی تبدیل کرد و درحقیقت شما را از نعمت نصرت و امداد غیبی که نتیجه قطعی آن رقم خوردن پیروزی شما بود محروم کرد- تا شما را بیازماید، تنبیه کند و پرورش دهد.

۷. نتیجه‌گیری

برای پاسخ به این پرسش که قرآن چه سیاست‌های مدیریتی برای بحران با محوریت جنگ احد دارد سیاست‌هایی بیان شد و سپس این سیاست‌ها در سه دسته: قبل، حین و بعد بحران طبقه‌بندی شد و چهارچوب الگوی مدیریت بحران با استفاده از روش تحلیل مضمون به دست آمد که حاصل آن نمودار زیر است:

نمودار ۱: چهارچوب الگوی مدیریت بحران

(منبع: یافته‌های پژوهش)

براساس این الگو برای مدیریت بحران سه مرحله اساسی قابل تصور است که در هر مرحله می‌توان با استفاده از سیاست‌های خاصی بحران را مدیریت کرد. طبق آیات جنگ احد، مدیریت بحران قبل از وقوع بحران با راهکارهایی مانند مشورت و یادآوری ولایت الهی؛ مدیریت بحران حین وقوع بحران با راهکارهایی مانند تصحیح و تحکیم باورها، یادآوری وعده نصرت و عفو الهی، یادآوری پاداش‌های ارزشمند الهی، شایعه‌زدایی و دعوت به مقاومت و وعده پیروزی نهایی؛ و مدیریت بعد از وقوع بحران با راهکارهایی مانند ایجاد آرامش از طریق ایمان به خدا، ایجاد ایمان از طریق بخشیدن گناهان، بازسازی و بهبودبخشیدن روحی با یادآوری مقایسه رنج‌ها و تحلیل عوامل بحران و عبرت‌گرفتن از آن، امکان‌پذیر است.

کتابنامه

قرآن کریم

ابراهیمی، الهه و امیر غفورین شاگردی و سعید آبی‌اغی اصفهانی (۱۴۰۰). «ارائه الگوی مدیریت بحران حضرت ابراهیم علیه السلام با بهره‌گیری از ابعاد چرخه سامانه مدیریت بحران جامع»، فصلنامه مدیریت اسلامی، س ۲۹، ش ۱، ص ۸۹-۱۲۰.

ابن هشام، عبدالملک بن هشام (بی‌تا). السیره النبویه، تصحیح مصطفی سقا، ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شبلی، بیروت: دارالمعرفة.

باقری، مصباح الهدی (۱۳۸۰). «جنبه‌هایی از مدیریت بحران پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله». فصلنامه اندیشه صادق، س ۲، ش ۳ و ۴، ص ۳-۲۱.

باقی، عبدالرضا، احمدرضا شاهعلی و فاطمه‌زهرا تصدیقی (۱۳۹۵). «اصول و راهبرد امام‌علی علیه السلام در مدیریت بحران‌های سیاسی-اجتماعی»، فصلنامه مدیریت بحران، س ۷، ش ۲۷، ص ۹-۵۰.

پورحیدری، غلامرضا، لیلا ذکریایی، حسین سپاسی مقدم و مهدی نجفی (۱۳۸۸). «ارزشیابی دوره مدیریت بحران ویژه مدیران و اعضای ستاد حوادث غیرمترقبه شهرستان‌های استان تهران»، (بررسی تأثیر ویژگی‌های جمعیتی شرکت‌کنندگان بر نگرش آنان از مباحث مدیریت بحران و میزان رضایت از دوره‌ها). امداد و نجات، س ۱، ش ۱، ص ۲۴-۳۵.

تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۴). مدیریت بحران (نقدی بر شیوه‌های تحلیل و تدبیر بحران در ایران)،

بررسی سیاست‌های مدیریت بحران در قرآن با محوریت «جنگ احد» - علی آقا پیروز (۳۸-۱۲) / ۳۷

تهران: فرهنگ گفتمان.

تقی‌پور جاوی، محسن (۱۳۹۰). «مدیریت بحران در قرآن کریم با رویکرد بحران‌های روحی و معنوی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، اصفهان: دانشکده معارف قرآنی اصفهان.

جعفریان، رسول (۱۳۸۲). تاریخ سیاسی اسلام، تهران: دلیل ما.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰). تفسیر تسنیم، قم: مرکز نشر اسراء.

حسینی، حسین (۱۳۸۵). «بحران چیست و چگونه تعریف می‌شود»، فصلنامه امنیت، س ۵، ش ۱ و ۲، ص ۷-۵۱.

خطیبی کوشکک، محمد (۱۳۸۴). «درآمدی بر نقش اسلام در حل بحران‌های سیاسی-اجتماعی»، فصلنامه حصون، س ۶، ش ۵، ص ۱۱۷-۱۱۸.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۶). مفردات الفاظ قرآن، پژوهش صفوان عدنان داودی، دمشق: دارالقلم.

رحیمی، حسن (روشن) (۱۳۹۹). «الگوی مدیریت بحران در اندیشه امام خمینی (ره)»، فصلنامه مدیریت بحران، س ۱۲، ش ۴، ص ۷۳-۹۸.

رضائیان، علی (۱۳۸۷). مبانی سازمان و مدیریت، تهران: سمت.

سواد کوهی‌فر، ساسان و جواد ذکائی فاتح (۱۳۹۲). «ملاحظات پدافند غیرعامل و مدیریت بحران در خدمات اورژانس پزشکی صحرایی در شرایط بحران»، همایش سراسری پدافند غیرعامل در علوم و مهندسی، ص ۱-۱۹.

طاوسی، احمدرضا و امیر احمدنژاد (۱۴۰۱). «نگاه قرآن به مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام؛ با تأکید بر سوره‌های آل عمران و انفال»، فصلنامه رهیافت‌های نوین در مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، س ۲، ش ۳، ص ۲۰-۳۷.

طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۰). تفسیر المیزان، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه.

طبری، محمدبن جریر (۱۴۱۲). جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه.

عبیات، عاطی و مالک کعب عمیر (۱۳۹۴). «مدیریت در قرآن کریم، مدیریت بحران خشکسالی و امنیت غذایی در سوره یوسف»، فصلنامه قرآنی کوثر، ش ۵۶، ص ۲۳-۵۰.

عفری، عبدالسید (۱۳۹۴). «مدیریت بحران از دیدگاه قرآن با محوریت سوره یوسف»، پایان‌نامه

کارشناسی ارشد، قم: دانشکده اصول دین.

کارگروه بنیادین مدیریت اسلامی (۱۳۹۵). پیش‌نویس نقشه جامع مدیریت اسلامی، قم: دانشگاه قم.

کاظمی، علی اصغر (۱۳۷۶). مدیریت بحران‌های بین‌المللی، تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
محمدشفیعی، محمدرضا و امیرحسین محمدشفیعی (۱۳۹۴). «بحران و راهکارهای مدیریتی آن»، دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی، استانبول.
محمدی‌سیرت، حسین (۱۳۹۲). اصول مدیریت بحران در قرآن کریم با تأکید بر قصص انبیای اولوالعزم، تهران: دانشگاه امام‌صادق علیه السلام.

مرکز مطالعات و خدمات تخصصی شهری و روستایی پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی (۱۳۸۵). آشنایی با مدیریت بحران با تأکید بر نقاط روستایی، تهران: وزارت کشور سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور.

مصطفوی، حسن (۱۳۸۵). پژوهش فی کلمات القرآن الکریم، تهران: مرکز نشر آثار علامه المصطفوی.

مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۸۷). تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
ناظم بکائی، محسن، محمدحسین نوکنده مردانی و محمد نوروزی (۱۳۸۹). «بررسی و تبیین انحطاط فرهنگی از دیدگاه قرآن و آموزه‌های دینی و ارائه راهکارهای عملی مأخوذ از آن»، ماهنامه مهندسی فرهنگی، س ۴، ش ۴۳ و ۴۴، ص ۸۰-۹۱.

نجات‌بخش اصفهانی، علی (۱۳۹۹). «الگوی مدیریت بحران حضرت موسی علیه السلام در آیات قرآن کریم»، دوفصلنامه تمدن اسلامی و دین‌پژوهی، س ۲، ش ۵، ص ۳۴-۵۵.

نجات‌بخش اصفهانی، علی (۱۳۹۹). مدیریت بحران براساس الگوی مدیریتی حضرت موسی علیه السلام، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.